

Kalbos pasaulyje ir istorinėje Lietuvoje

Viačeslavas IVANOVAS

Kalbinė padėtis pasaulyje ir artimiausios prognozės

Praėjusio amžiaus pabaigoje pasaulyje buvo per 6000 kalbų.¹ Pagal dažnai girdimas prognozes, per artimiausią dešimtmetį jų liks ne daugiau dešimtadalio – apie 600 kalbų. Visur vyksta poslinkiai kalbų mažėjimo kryptimi. Daugelis pasaulio kalbų jau kelios kartos laikosi vien mažose vyresnio amžiaus kalbančiųjų grupėse. Iš 187 Šiaurės Amerikos indėnų kalbų 149 vaikai jau nebesimoko.² Daugeliui kalbančiųjų „vietinė“ kalba jos vartojimas tolydžio pereina į nedominuojančio dešiniojo pusrutulio funkcijas, o paskui šią (kitados pagrindinę kolektyvo) kalbą išlėto pakeičia dominuojančio (paprastai kairiojo) pusrutulio vartojama pagrindinė visuomenės kalba. Iš mirusių ar mirštančių kalbų, su kuriomis man pačiam teko turėti reikalų, galėčiau paminėti Jenisejaus jugų (1962 m. vasarą man pavyko užrašyti vieną iš paskutiniųjų senelių, kalbėjusių šia kalba), serano (1989 m. mano informantas jau tegalėjo tik komentuoti jo paties į magnetofono juostelę užrašytus savo motinos ir tetos mitologinius tekstus; 1994 m. buvo belikęs vos vienas šia kalba kalbėjęs žmogus), kai kurias Kalifornijos indėnų, taip pat Japonijos ainų (1991 m. gruodį Hokaido senelių prieglaudoje man pavyko užtikti senelę, atminusią mitologinių tekstų šia kalba; ji man pasakė: „Atvažiuok dar, žinau, tau tenka iš toli važiuoti. Bet čia aš neturiu su kuo pakalbėti, aplink vieni japonai“).³

Daugybei mirštančių kalbų traukiantis į užmarštį, kelių pagrindinių vaidmuo auga. Labiausiai paplitusių šiuolaikinių kalbų tyrimas perša paradoksalią išvadą: anglų kalbos vaidmuo, pagal kalbančiųjų pačiomis gausiausiomis kalbomis skaičiaus prognozę XXI a. viduriui, menksta.⁴ Globalizacijos bei kompiuterizacijos padariniai netikėti: neabejotinai žlunga idėja apie *melting pot* – katilą, kuriame esą verda visos kalbos, palengva pakeičiamos amerikietiška anglų.

Pateiksime kalbančiųjų pačiomis gausiausiomis kalbomis skaičiaus prognozę 2050-iesiems metams, kurią parengė *The English Company U. K.* (mln.):

kinų	1 384
hindi bei urdu ⁵	556
anglų	508
ispanų	486
arabų	482

Santykio tarp anglų ir ispanų kalbų kaitos dinamiką atspindi visai neseniai paskelbti 2000-ųjų metų JAV surašymo duomenys: ispanakalbių gyventojų gausėjimas pastebimas visuose didžiuosiuose miestuose. Tai jau pasireiškė ir priešrinkiminėje kampanijoje, ir naujojo prezidento kalbinėje politikoje, kurios viena pirmųjų apraiškų buvo ceremonija Baltuosiuose Rūmuose, kurioje ir jis, ir kiti žymūs politikai kalbėjo ispaniškai.

Realią prognozę artimiausiai ateičiai matyti iš santykinio kalbų paplitimo šiuo metu:

Kalbančiųjų pagrindinėmis pasaulio kalbomis skaičius (mln.)

(iš esmės pagal *Time World Almanach 2000*)

Labiausiai paplitusios neindoeuropiečių kalbos

kalba	bendras kalbančiųjų sk.	kuriems kalba yra pagrindinė
1. kinų (kinų-tibetiečių kalbų šeima)	1075	885
2. arabų (semitų kalbų šeima)	256	211
3. indoneziečių / malaiziečių (austroneziečių kalbų šeimos vakarų šaka)	176	58
4. japonų (altajiečių kalbų šeima, korėjiečių-japonų grupė)	126	125

Pagrindinės indoeuropiečių šeimos kalbos

kalba	bendras kalbančiųjų sk.	kuriems kalba yra pagrindinė
1. anglų (germanų šaka, vakarų germanų pogrupis)	514	347
2. hindi (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė, plg. urdu)	496	375
3. ispanų (romanų kalbų iberų-romanų grupė)	425	358
4. rusų (slavų šaka, rytų slavų pogrupis)	275	165
5. bengalų (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)	215	210
6. portugalų (romanų kalbų iberų-romanų grupė)	194	178
7. vokiečių (germanų šaka, vakarų germanų pogrupis)	129	100
8. prancūzų (romanų kalbų galų-romanų pogrupis)	129	77
9. urdu (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė, plg. hindi)		109
10. pendžabi (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)		96
11. italų (romanų kalbų italų-romanų pogrupis)		62
12. marathi (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)		> 60
13. ukrainiečių (slavų šaka, rytų slavų pogrupis)		49
14. lenkų (slavų šaka, vakarų slavų pogrupis)		45
15. gudžarati (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)		44
16. persų, farsi (indų-iranėnų šakos vakarų iranėnų grupė)		36
17. orija (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)		31
18. rumunų (romanų kalbų dakų-romanų pogrupis)		26
19. olandų, flamandų (germanų šaka, vakarų germanų pogrupis)		21

20. serbų-kroatų (slavų šaka, vakarų-pietų slavų pogrupis)		21
21. kurdų (indų-iranėnų šakos šiaurės vakarų iranėnų grupė)		20
22. sindhi (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)		19
23. paštu (indų-iranėnų šakos rytų iranėnų grupė)		19
24. nepali (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)		16
25. singalų (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)		13
26. čekų (slavų šaka, vakarų slavų pogrupis)		12
27. naujoji graikų (graikų šaka, žinoma nuo Mikėnų laikotarpio, II tūkst. pr. Kr.; kartu su armėnų ir indų-iranėnų kalbomis priklauso rytų indoeuropiečių kalboms)		12
28. baltarusių (slavų šaka, rytų slavų pogrupis)		10
29. asamo (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)		10
30. švedų (germanų kalbų skandinavų pogrupis)		9
31. bulgarų (slavų šaka, rytų-pietų slavų pogrupis)		9
32. čigonų (indų-iranėnų šakos indoarijų grupė)		7
33. armėnų (armėnų šaka, kartu su graikų ir indų-iranėnų priklausanti rytų indoeuropiečių kalboms)		6
34. slovakų (slavų šaka, vakarų slavų pogrupis)		6
35. afrikansas (germanų šakos kalba, susidariusi olandų kalbos pagrindu, ja ėmus kalbėti Pietų Afrikos burams)		6
36. tadžikų (indų-iranėnų šakos vakarų iranėnų grupė)		5

37. beludži (indų-iranėnų šakos šiaurės vakarų iranėnų grupė)		5
38. norvegų (germanų šaka, skandinavų pogrupis)		5
39. danų (germanų šaka, skandinavų pogrupis)		5
40. albanų (albanų šaka, veikiausiai kilusi iš senosios Balkanų kalbos, žinomos iš trakų kalbos liekanų)		5
41. kašmiri (indų-iranėnų šakos dardų grupė)		4
42. galisiečių (romanų kalbų iberų-romanų grupė)		3
43. gilėnų (indų-iranėnų šakos šiaurės vakarų iranėnų grupė)		3
44. lietuvių (baltų šakos rytų baltų grupė)		2, 8
45. provansiečių (romanų kalbų galų-romanų grupė)		2
46. slovėnų (slavų šakos vakarų-pietų slavų pogrupis)		2
47. makedonų (slavų šakos rytų-pietų slavų pogrupis)		2
48. latvių (baltų šakos rytų baltų grupė)		1, 5
49. mazanderų (indų-iranėnų šakos šiaurės vakarų iranėnų grupė)		> 1
50. luri (indų-iranėnų šakos šiaurės vakarų iranėnų grupė)		1
21. bretonų (keltų šakos britų pogrupis)		< 1
52. gėlų (keltų šakos britų pogrupis)		< 0,5
53. airių (keltų šakos goidelų grupė); visa keltų grupė gali išnykti jau per artimiausius dešimtmečius		< 0,5

Nykstant kalboms, pagreičiui vyksta kalbininkų menkai tiriama diferenciacija, ypač pastebima labiau-

siai paplitusiose kalbose (kalbamieji kinų kalbos variantai, kaip antai kantoniškasis, seniai atsiskyręs nuo baihua; kai buvau dalykiniame susitikime Londone su šiuolaikinių rusų rašytojų vertėjais, vienas iš jų susirūpinęs paklausė: „O į kurią kalbą versti – anglų ar amerikiečių?“). Nauji kalbiniai skirtumai randasi pirminei kalbai skylant į dialektus ir susidarant maišytoms kalboms (pidžinams bei kreolams), prie to atveda yrančios valstybės, gyventojų migracija ir kiti dezintegracijos bei integracijos procesai.

„Poprostu“: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos

Daugelio kalbų, rašto sistemų, tikybų, etninių grupių vienos šalies teritorijoje sąveikos vienas iš itin įdomių pavyzdžių kelis šimtmečius (XIV–XVII a. ir vėliau) buvo padėtis Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje. Man kelis kartus yra tekę susidurti su šio stebėtino kalbinio pasaulio pėdsakais, kurio skeveldros išlikę iki mūsų dienų. Pirmąsyk tai nutiko 1958 m., kai pažįstami lietuvių dialektologai buvo pakvieta V. Toporovą ir mane dalyvauti ekspedicijoje į lietuviškus kaimus Baltarusijos teritorijoje. Bandydamas užrašyti archajišką šių kaimų gyventojų dialektą, aš išgirdau ir man neįprastą slavų kalbą, kurioje pasigirdavo pažįstamų lenkiškų, baltarusiškų bei rusiškų elementų naujuose deriniuose. Paklausti, kas tai per kalba, kuria jie kalba, jie atsakė: „Poprostu“.⁶ Paskui sužinojau, jog šitaip vadinta ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarinė slavų kalba.

Su kitu šios valstybės kalbiniu palaiku susidūriau Trakuose netoli Vilniaus, kur draugai lietuviai kalbininkai mane supažindino su karaimų vyriausioju šventiku Firkovičiumi. Karaimai, kitados Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto parsivesti iš Krymo ir sudarę Lietuvos didžiųjų kunigaikščių leibgvardijos pagrindą, Lietuvoje pragyveno per pusę tūkstantmečio. Tuomet jie dar sudarė didžiąją dalį Trakų gyventojų. Apsilankiau ir jų maldos namuose, primenančiuose sinagogą (Firkovičius man pasakojo, kaip jis Pilsudskiui, o paskui ir nacių Pabaltijo gauleiteriui aiškines, kuo karaimai, pagal kalbą – tiurkai, skiriasi nuo žydų). Firkovičių šeimos archyve mačiau ankstyvųjų rytų slavų tekstų, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje užrašytų žydų ir arabų rašmenimis.

Darsyk turėjau galimybę stebėti šio keisto skirtingų religijų bei kalbų tarpusavio pakantumo tradicijos, kelis šimtmečius gyvavusios šioje žemėje, tąsą

nebe rytuose, o vakaruose, Lenkijoje. 1988 m., prabėgus trisdešimčiai metų nuo ano apsilankymo lietuviškuose kaimuose, atvykau į konferenciją Beloveže, Lenkijos ir Baltarusijos pasienyje. Konferencijos dalyviams buvo aprodyti aplinkiniai kaimai. Pribloškė, jog greta, viename kaime stovi katalikų bažnyčia, pravoslavų cerkvė ir mečetė (prieš nacių siautėjimą čia būta ir sinagogų), o šventikai bendrauja tarpusavyje kaip geri kaimynai.

Nuo praėjusio šimtmečio paskutiniojo dešimtmečio, Europoje prasidėjus radikaliems pokyčiams ir rengiantis jos integracijai, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbų ir kultūrinių tradicijų istorija ėmė susilaukti vis daugiau mokslininkų dėmesio. Budapešte įvyko dvi tam skirtos tarptautinės konferencijos, išėjo pranešimų ir straipsnių rinkiniai. Mano doktorantai, įsitraukę į šią problematiką, 2001 m. vasario mėn. surengė Los Andžele tarptautinę konferenciją, kurioje dalyvavo specialistai iš Rusijos, Izraelio, Italijos. Kartu su Pietro Dini'ū, kuris savo knygoje apie baltų kalbas vienas pirmųjų šiuolaikiniu mokslo lygiu aprašė šią nepaprastą istorinę situaciją, mes apmetėme bendrą kiekvienos iš kone dvidešimties Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbų bei jų sąveikos tyrimo planą. Šį planą pristatėme Los Andželo konferencijoje ir aptarėme su kai kuriais iš galimų būsimo darbo dalyvių. Aš ėmiausi tyrinėti tekstus, parašytus Rytų rašmenimis. Armėnai, nors perėję prie tiurkų kalbos, giminiškos senajai pečenegų kalbai, savo tekstus rašė armėnų rašmenimis. Šiuose senovės dokumentuose, kuriais buvo kreipiamasi į Lenkijos karalių, aptikdavau formules, pažįstamas man iš senųjų tiurkų raštijos paminklų.

Ši tikybų ir kalbų simbiozė kalbos istorikui tiesiog išganinga – šioje teritorijoje išliko unikalūs slavų kalbos pavyzdžiai, užrašyti arabiškais rašmenimis. Žinomi keturių rūšių „Lietuvos lenkų“ (kitaip „baltarusių“) kalbos kypčako totorių rankraščiai arabų rašmenimis, išversti iš arabiškų bei tiurkiškų originalų:

- 1) kitabai (arba alkitabai, iš arabų *kitab* „knyga“, su žymimuoju artikeliu – *al-kitab*); šiuos tekstus sudaro teologiniai, moraliniai bei istoriniai samprotavimai, religinės istorijos bei mitiniai pasakojimai;⁷
- 2) tefsirai (iš arabų *tafsir* „komentaras, aiškinimas“) – Korano tekstų pažodiniai vertimai į lenkų kalbą;
- 3) hamailai (iš arabų *hama'il* „talismanas“) – nedidelės popieriaus skiautės su maginiais užkeikimais. Vienas iš Vilniaus musulmonų aukštųjų dvasininkų

(muftijus) turėjo tokių skiaučių su kirilica užrašytomis Korano ištraukomis ir jų vertimais į slavų kalbą. Tačiau dauguma hamailų, kaip ir dalavarių (iš tiurkų *dualar* „maldos“), užrašyta arabiškai arba kuriuo nors iš tiurkų dialektų;

- 4) tedžvidai (iš arabų *tadžvid* „teisingo Korano skaitymo nuostatai“), parašyti „poprostu“.

„Vakarų rusų“, arba „rusėnų“, tekstuose, išversuose iš arabų arba tiurkų kalbų, pasitaiko kertinių terminų, perimtų iš originalo kalbos (pavyzdžiui, arabų *farz* „dorovinė pareiga, privalomas elgesys“⁸). Į „paprastą kalbą“ šiuos tekstus imta versti XVI a. antrojoje pusėje, kai prie jos perėjo dauguma Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyvenusių totorių. Tačiau paskui rankraščiai buvo perrašinėjami, ir juose atsirado pakeitimų, turėjusių suartinti vertimus su šnekamąja kalba. Paskutinis tokių kopijų darymo specialistas – Lutas Muhla, imamas Daubučinskis – mirė 1979 m.

Versta iš: ИВАНОВ, Вячеслав Вc. Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему. Иш: Языкознание: взгляд в будущее. Под общей редакцией профессора Г. И. Берестнева. Калининград, 2002, p. 43–50.

Iš rusų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

NUORODOS

1. *Ethnologue: Langues of the World*, I–II. SIL International, 2001.
2. Detales, statistinius duomenis ir problemos kritinį aptarimą (su literatūros nuorodomis) žr.: БАХТИН, Н. Б. *Языки народов Севера*. Санкт-Петербург, 2001; SILVER, S., MILLER, W., R. *American Indian Languages: Cultural and Social Contexts*. Tucson: The University of Arizona Press, 1997.
3. Nykstant tikriesiems ainų kalbos (kaip ir kai kurių kitų kalbų, atsidūrusių panašioje padėtyje) vartotojams, atsiranda pseudožinovų, mokančių dvi tris dešimtis žodžių bei kelias frazes, bet pasirodančių per televiziją su pamokomis ir sudarančių regimybę, neva kalba tebegyvuoja.
4. Statistinius bei kitus duomenis žr.: WALLRAFF, B. What Global Language. Iš: *The Atlantic Monthly*, 2000, Nr. 11 (skaitmeninė versija).
5. Man doktorantūroje mokantis hindi kalbos, ji dar laikyta viena ir ta pačia su urdu. Skirtumai, susiję su religinėmis pažiūromis, liečia daugiausia raštą bei leksiką (urdu kalba pasižymi persų bei arabų skolinių gausa, o hindi – žymia sanskrito įtaka).
6. [Nuo *no nposmy* „paprastai“. – Vert. past.]
7. Pavyzdžiui, Milkamanovičiaus „Kitabas“, nurašytas 1781 m., baltarusiškus kalbos elementus derinantis su lenkiškaisiais: LAPICZ, C. *Kitab tatarów litewsko-polskich (paleografia, grafia, język)*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1986.
8. ALKINER, S. Borrowings in the Language of Byelorussian Tatars. Iš: *Slavonic and East European Review*, Vol. 56, № 2. 1978, p. 224–240.